

► Op zoek naar sporen van vroege jagers op Spitsbergen

Archeologisch veldwerk tussen de *walrusen*

In augustus j.l. reisden 55 Nederlandse wetenschappers naar Spitsbergen. Biologen, geologen, meteorologen – maar ook archeologen. Zij onderzochten de sporen van de 18^e- en 19^e-eeuwse walrusjacht. ‘We kijken niet alleen naar de hutten, maar naar het hele landschap. Anders krijg je het verhaal nooit compleet.’

22 augustus 2015. Het is een gure, mistige dag. Een graad of vier – niet ongewoon voor de tijd van het jaar.

Diep weggedoken in onze kragen dragen we de uitrusting hoger het keienstrand op. Het is een adembenemende plek. We kijken uit op een ondiepe baai vol met grillige ijsbrokken. Steile zwarte kliffen torenen uit boven een glooiend toendralandschap, dat is doorsneden met ruige rotsrichels. Dit is onze werkplek van vandaag.

We zijn met ons vijven: drie archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen en twee assistenten, onder wie ikzelf. Met een zodiac, een stevige rubber motorboot, zijn we vanochtend vanaf ons expeditiechip naar deze baai gevaren. Het schip maakte daarna rechtsomkeert en is nu nog maar een stipje aan de horizon. Het vaart vandaag helemaal naar de overkant van de grote fjord, twee uur varen, om andere onderzoeksteams af te zetten. Een daarvan gaat op zoek naar broedplaatsen van de zeldzame ivoormeeuw. Een ander team gaat een weerstation op een gletsjer plaatsen. Minstens vijf jaar lang gaat dat station het plaatselijke weer registreren en meten hoe snel de gletsjer smelt.

Overal botten

Wij hebben een heel andere taak. Niet ver van de houten hutjes bij een voormalig Nederlands onderzoeksstation (zie kader) liggen de resten van een oude Pomorenhut. Pomoren waren Russische jagers die in de 18^e en 19^e eeuw naar Spitsbergen kwamen, op zoek naar ijsberen, poolvossen en walrusen. Die eerste twee voor hun mooie pelzen, de laatste voor hun spek, huiden en ivoor. De archeologen, onder leiding van Frigga Kruse, willen graag weten hoe ze leefden en vooral hoe ze te werk gingen. 'Die vroege jagers hadden al een behoorlijke impact op het ecosysteem', vertelt Kruse. De sporen van hun bloedige werk zijn hier overal te zien: waar je maar kijkt liggen botten. Schedels, ribben, wervels, hier en daar gerangschikt in lugubere kunstwerken. Opvallend genoeg zie je alleen de achterkanten van de

schedels. De voorkanten met de kostbare lange slagstanden zijn er destijds ruw afgehaakt met bijlen of kapmessen. Tienduizenden botten moeten het zijn. Ze liggen gek genoeg tot vrij hoog op de helling. Kruse en haar collega's lopen er voorzichtig tussen door, wijzend en kijkend, zorgvuldig stapend om niets te verstoren. 'Wij willen graag uitzoeken hoeveel walrusen er destijds waren', zegt Kruse, 'en hoeveel de Pomoren er vingen. Hoe groot was hun invloed nu echt?'

Mist en ijsbrokken naderen

Waarschijnlijk waren er halverwege de 19^e eeuw, toen de Pomoren het voor gezien hielden, al niet veel walrusen meer op Spitsbergen. Maar Noorse jagers zetten de jacht nog voort, tot de soort in 1952 officieel werd beschermd. Nu nemen de aantallen weer langzaam toe. Wij hebben geluk: vandaag ligt er een clubje op het strand, vlakbij de houten hutjes. Ze liggen dicht tegen elkaar aan en verspreiden een stevige ammoniakgeur. Sommige slapen op hun rug, hun tanden in de lucht, andere liggen uitgezakt op hun zij. Ze maken boerende brulgeluiden en krabben zichzelf op de buik. Er liggen er ook een paar in het water. Een groot mannetje komt lillend in beweging en laat zichzelf slow-motion het water in rollen, twee keer om zijn lengteas.

Een eindje hogerop en landinwaarts ligt de plek waar we vandaag aan het werk gaan: een vallei tussen twee rotsrichels. Hier liggen de resten van een Pomorenhut uit circa 1760. Kruse, die het geweer draagt, gaat op verkenning uit. Zij loopt vandaag steeds rond, op de uitkijk voor ijsberen. Een full-time taak in dit onoverzichtelijke terrein, zeker nu er een dichte mist komt opzetten. Ook houdt Kruse het oprukkende zee-ijs in de gaten. Vanuit het zuiden stroomt er een breed lint van ijsbrokken onze kant op. Als die de baai helemaal afsluiten, dan kunnen we vanavond niet meer wegvaren met onze rubberboot. We houden het scherp in de gaten. Wordt het te spannend, dan zullen we het schip moeten oproepen om ons te komen halen.

◀ Landschapsbeeld Spitsbergen.

EXPEDITIE SPITSBERGEN

De Scientific Expedition Edgøya Svalbard (SEES, 19-29 augustus 2015) was een initiatief van het Arctisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen, ondersteund door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en Oceanwide Expeditions. Tien dagen lang voeren 55 Nederlandse wetenschappers langs de koude oostkant van Spitsbergen. Samen onderzochten ze de invloed van menselijk handelen op het poolgebied. De reis moest niet alleen belangrijke data opleveren, maar ook een nieuwe impuls geven aan het Nederlandse poolonderzoek. Nieuwe verbindingen leggen, het onderzoek internationaal op de kaart zetten – en Nederland een stem geven in internationale discussies over de toekomst van het poolgebied.

De SEES-wetenschappers keerden terug naar de plek waar vier Nederlandse biologen in 1968-'69 veertien maanden verbleven. Ze wilden in kaart brengen wat er sindsdien is veranderd en hoe het ecosysteem eraan toe is. Planten, dieren, gletsjers, zee, bodem en klimaat: alles werd onderzocht.

Aan boord waren ook drie archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij onderzochten de sporen van de aanwezigheid van Pomoren, Russische jagers uit de 18^e en 19^e eeuw. Wetenschapsjournalist Nienke Beintema reisde mee om verslag te doen voor NWO en NRC Handelsblad – en voor Archeologie Magazine.

Resterende sporen

Van de Pomorenhut resteren alleen nog de houten hoekpalen, een paar balken en de verhoogde contouren. Noren hebben hier al opgravingen gedaan, vertelt Sarah Dresscher: amateur-archeologen in 1968 – die niet al te zorgvuldig te werk gingen – en professionals in 1994. Daarom liggen er geen voorwerpen meer. We zien wel een stapel gebroken bakstenen. ‘Die namen de Pomoren mee uit Rusland, als ballast’, aldus Dresscher, ‘en om oventjes van te maken.’ Archeologen, zo vertelt Kruse, kijken traditioneel vooral naar huizen en hun directe omgeving. Waar waren de huizen van gemaakt, welke artefacten liggen er? ‘Maar die huizen en artefacten vertellen altijd maar een deel van het verhaal’, zegt Kruse. ‘Als je wilt weten hoe mensen werkten, dan moet je het hele landschap bestuderen.’

Archeologiestudente Marthe Koeweide struint de vallei af om de verspreiding van de botten te registreren met een dGPS (differential Global Positioning System). Dat is een apparaat op een driepoot dat een referentie-punt neemt ten opzichte van satellieten, en dan van een grote serie punten snel en nauwkeurig de plaats kan bepalen. ‘Zo krijgen we een beeld van de aantallen’, vertelt Koeweide, ‘maar ook bijvoorbeeld van wáár ze de dieren slachtten. Was dat op de plek waar ze werden gedood, of hadden ze een efficiënter systeem ontwikkeld om grote aantallen te verwerken?’ De plek van de hut vertelt ook al veel. ‘Dit lijkt niet een logische plek voor een hut’, zegt Dresscher, ‘zo ver van het strand en zonder goed zicht op ijsbergen. Misschien hebben ze de hut expres een eindje landinwaarts gebouwd, uit de wind, om de stank van die enorme hoeveelheid rottende karkassen te ontvluchten.’

Op zoek naar organische resten

De restanten van de hut zijn door de Noorse archeologen al eens nauwkeurig op een kaart ingetekend, maar dat is ruim twintig jaar geleden. En in dit Arctische gebied is het landschap door sneeuw, ijs en vorstwerking steeds in beweging. Ook wij maken nu dus tekeningen. Het koude klimaat heeft ook

▲ Vol gas met de zodiac (rubber motorboot) tussen de ijsbergen door.

► Resten van de onderkaken van de Groenlandse walvis, hier geslacht ten tijde van de walvisjacht in de 17^e en 18^e eeuw.

▲ Resten van walrusjacht bij Kapp Lee op Edgeøya. Overal liggen de schedels, waar de tanden bruut vanaf zijn gekapt.

voordelen: de houten palen vergaan heel langzaam. Je kunt er nu nog aan zien hoe de hut was gebouwd: als een klassieke blokhut. Ook nemen we vandaag bodemmonsters. Dat doen we op zo'n honderd plekken in de vallei, op een nauwkeurig uitgemeten grid. ‘Het fosfaatgehalte in de bodem’, zo vertelt Kruse, ‘verraadt of er op die plek organische resten hebben gelegen. Slachtafval, etensresten, uitwerpselen. Ook die kennis helpt om te ontdekken hoe de jagers te werk gingen.’ Intussen zijn we behoorlijk koud geworden. We lunchen daarom in de beschutting van een van de houten hutjes aan het strand. Waarschijnlijk dateert het al uit 1904. We zitten op de houten vloer en praten over de Pomoren. ‘Ze kwamen uit het Witte Zeegebied’, vertelt Kruse. ‘Daar hadden ze al veel ervaring opgedaan met het jagen op zeezoogdieren. Ze trokken begin 18^e eeuw naar Spitsbergen in opdracht van Tsaar Peter de Grote. Die had zich tijdens zijn bezoeken aan Nederland laten inspireren door de succesverhalen over walvisvaart. Dat wilde hij ook, zo'n industrie in het noorden. De walvisvaart, daar bleken de Russen niet zo goed in. Maar ze hadden wel veel succes met walrussen, ijsberen en poolvossen.’

Achter Russische deuren

Aanvankelijk had de Tsaar een monopolie-systeem ingesteld, maar later was het ‘free

for all' en schoten de vangstaantallen omhoog, vertelt Dresscher. Zij onderzoekt de Pomorentijd niet alleen in het veld, maar ook aan de hand van oude handelsverslagen. 'Dagboeken lieten de Pomoren niet na, maar uit de archieven kun je toch vrij veel informatie halen.' Maar veel van die informatie ligt achter Russische deuren, ontoegankelijk voor buitenstaanders. Jammer, vindt Kruse, want dat maakt het lastig om te achterhalen hoeveel dieren er in de Pomorentijd werden gevangen. 'Juist daarom is ons type archeologie zo belangrijk. Ik noem het historische ecologie.'

Die benadering is in de jaren 1980 al toegepast door Groningse archeologen, onder leiding van Louwrens Hacquebord, nu emeritus hoogleraar. Hij leidde de beroemde opgravingen van de walvisvaartnederzetting Smeerenburg, aan de noordwestkant van Spitsbergen. Hacquebord en zijn collega's combineerden veldgegevens – botten, resten van traanovens – met uitgebreid archiefonderzoek. Zijn conclusies logen er niet om: de Europeanen vingden tussen 1610 en 1800 minstens 122.000 walvissen. Niet verwonderlijk dat soorten als noordkaper en Groenlandse walvis daar nog steeds niet van hersteld zijn.

Dergelijke berekeningen wil Kruse ook op de Pomorentijd loslaten. 'Je kunt nu wel zeggen: het gaat nog steeds slecht met de

walrussen,' zegt ze, 'maar dan moet je eerst weten hoe de situatie oorspronkelijk was.'

De spanning stijgt

Na de lunch gaan we weer stug door met monsters nemen. Om de beurt rennen we rondjes om warm te blijven. De mist is opgetrokken, maar inmiddels drijft het pakjies in hoog tempo onze baai in. Naarmate de uren verstrijken, begint het ons zorgen te baren. Ons schip is te ver weg voor radio-contact. Kruse probeert de satelliettelefoon, maar tevergeefs. Er zit niets anders op dan door te werken. Ook wel mooi, zegt Kruse, dat de natuur weer even laat weten wie er hier de baas is.

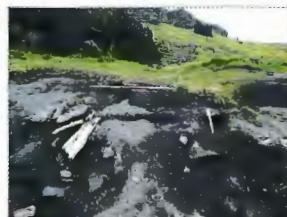
Na twaalf uur werken zijn we verkleumd en vinden we het mooi geweest. We besluiten de kachel aan te maken in het houten hutje, en sprokkelen wat afgedankt timmerhout. Dat zijn geen archeologische resten, lacht Kruse, want ze zijn van na de Tweede Wereldoorlog. Al gauw stijgt de temperatuur in de hut van vier naar tien graden: een luxe! Om tien uur verschijnt ons schip aan de horizon; een uur later bereikt het de baai. En het ploegt gewoon door het ijs heen. Blijkbaar ligt het ijs nu verder van de kust dan vanmiddag. Gelukkig maar. We hadden hier best de nacht kunnen doorbrengen, met pinda's en chocola, maar een warme douche aan boord is nu wel zo prettig. ◀

CROWDFUNDING VOOR REDDINGS-ACTIE OP JAN MAYEN

Middenin het vierkant tussen Spitsbergen, Noord-Noorwegen, IJsland en Oost-Groenland ligt het vulkaaneiland Jan Mayen. Ook daar was in de 17^e eeuw een Nederlandse walvisvaardersnederzetting. Maar die is nog nauwelijks archeologisch onderzocht. 'Die hele site dreigt nu letterlijk in de golven te verdwijnen', vertelt onderzoekster Frigga Kruse.

'De kust brokkelt steeds sneller af, en de houten balken steken al naar buiten. Bij een flinke storm kan het zo gebeurd zijn.' Kruse probeert daarom nu een reddingsactie te organiseren. Met een groepje archeologen wil ze de nederzetting opgraven voor het te laat is. De grootste uitdaging: naar Jan Mayen reizen. Reguliere scheepvaart of vluchten zijn er niet. 'Ik hoop dat we kunnen meevaren met een toeristenschip', zegt ze, 'in de zomer van 2016 of desnoods 2017. Maar dat kost erg veel geld.'

Daarom start Kruse binnenkort een crowdfundingactie. Wilt u dit werk steunen? Heel graag! Als u een mailtje stuurt naar nhbeintema@planet.nl, dan krijgt u een seintje zodra de actie begint.

▲ De balken van een 17^e-eeuws Nederlands walvisvaardershuis steken uit een afbrokkelend stuk kust op Jan Mayen. FOTO: FRIGGA KRUSE.